



Gamla vattentornet i Västervik

Bebyggelsehistorisk utredning

Västervik 2:21, Västerviks stad och kommun, Kalmar län, Småland



Magnus Johansson

KALMAR LÄNS MUSEUM

Byggnadsantikvarisk rapport juni 2012

Gamla vattentornet i Västervik

Bebyggelsehistorisk utredning

Västervik 2:21, Västerviks stad och kommun,
Kalmar län, Småland

Författare Magnus Johansson

Fotografier Magnus Johansson

Layout Kalmar läns museum

Utgivare Kalmar läns museum

Kartor Publicerade i enlighet med
tillstånd
507-98-2848 från
Lantmäteriverket

Utförd av Kalmar läns museum,
Bebyggelseenheten

Kontaktperson Magnus Johansson, antikvarie

Beställare Västerviks kommun, Enheten
för samhällsbyggnad

Kontaktperson Regina Laine, planarkitekt

Fastighetsägare Tjustfastigheter

Kontaktperson -

Dnr KLM: -

Innehåll

Sammanfattning	6
Inledning	7
Uppdragets bakgrund	7
Områdesbeskrivning och karta	7
Aktuell skyddsstatus.....	8
Historik.....	9
Byggnadshistorik och beskrivning	15
Gamla Vattentornet	15
Kulturhistorisk värdering.....	23
Om kulturhistoriskt värde	23
Kulturhistoriska och upplevelsemässiga värden	23
Antikvariska rekommendationer	25
Källförteckning	27

Sammanfattning

Den bebyggelsehistoriska utredningen för Gamla vattentornet i Västervik har sammanställts av Kalmar läns museum på uppdrag av Enheten för samhällsbyggnad på Västerviks kommun. Bakgrunden är att det finns planer på att bygga om tornet till bostäder. Utredningens syfte är att tydliggöra tornets kulturhistoriska värden, både som enskild byggnad och som del av stadsbilden, och att fungera som ett underlag för det fortsatta planarbetet.

Området där vattentornet ligger präglas framförallt av den expansiva period som Västervik upplevde vid slutet av 1800-talet och kring sekelskiftet 1900. Vattentornet stod klart 1905 och ingick som en del av det nya vatten-och avloppssystem som den växande staden av främst hygieniska skäl beslutat anlägga. Det nya systemet konstruerades av J.G. Richert, som konstruerat många av de vattentorn som byggdes runt om i Sverige vid denna tid. Tornet är uppfört i tidstypisk nationalromantisk stil och är välbevarat både exteriört och interiört. Tornet togs ur bruk när Västerviks nya vattentorn togs i bruk 1958.

Vattentornet har höga kulturhistoriska värden, både som enskild byggnad och som en del av stadsbilden. För att kunna bevara tornet på lång sikt är det både nödvändigt och önskvärt att ge bygganden en ny funktion. Ombyggnad till bostäder kräver stora ingrepp som påverkar byggnadens kulturhistoriska värden. Ur antikvarisk synvinkel blir påverkan minst om eventuella tillbyggnader undviks helt på tornets övre del, med undantag från själva taksiluetten som inte är ursprunglig. På tornets 6-kantiga mellandel kan endast mindre volymer komma ifråga, men vid sockelvåningen och på det obebyggda området runt tornet bör större volymer vara möjliga att bygga. Interiören och den ursprungliga tekniska utrustningen bör dokumenteras innan ombyggnad och utvalda delar av den bevaras som spår av byggnadens ursprungliga funktion.

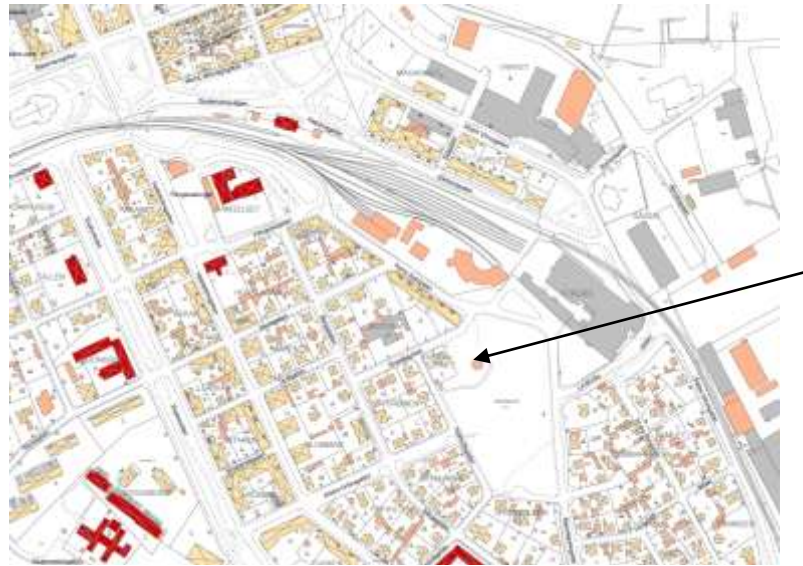
Inledning

Uppdragets bakgrund

Kalmar läns museum har fått i uppdrag från Enheten för samhällsbyggnad på Västerviks kommun att utföra en bebyggelsehistorisk utredning för Gamla vattentornet i Västervik. Bakgrunden är att det framförts förslag på att ändra tornets användning till bostäder. Utredningens syfte är att tydliggöra byggnadens kulturhistoriska värden och kvaliteter. Även vattentornets betydelse för stadens siluett samt vilka möjligheter det finns att förändra och bygga till tornet utan att skada de olika kulturvärdena belyses. En fältbesiktning av byggnaden har utförts av antikvarie Magnus Johansson, som också sammanställt rapporten.

Områdesbeskrivning och karta

Västerviks gamla vattentorn ligger på den högsta punkten på ett litet berg söder om den gamla stadskärnan. Marken runt vattentornet är nästan helt obebyggd och består av berg i dagen och av sly- och ungskog. Mot norr gränsar området till järnvägens spårområde med den byggnadsminnesmärkta smalspårsjärnvägens rundlokstall och verkstadsbyggnader. I nordost ligger ett komplex av industribyggnader, idag kallat ”Järnet”, som uppfördes för Strebelverken. I lokalerna bedrivs olika verksamheter som lättare industri men även ett musikhus för ungdomar. I nordväst ligger utmed Norra Bangatan en länga med flerbostadshus i tre våningar från 1950-talet. I övriga väderstreck ligger villabebyggelse av olika ålder, från tidigt 1900-tal och framåt.



Aktuell skyddsstatus

De centrala delarna av Västerviks stad är en miljö av riksintresse för kulturmiljövården, Västervik K90. Som motivering till riksintresset nämns att Västervik är en sjöstad med medeltida ursprung, präglad av 1600-talets stadsplanereglering och med förindustriell träbebyggelse, samt även att det finns inslag av mer storstadsmässig karaktär från tiden kring sekelskiftet 1900. I uppräknningen av företeelser som uttrycker riksintresset kan följande knytas till Gamla vattentornet; olika industriella anläggningar, byggnader som speglar det sena 1800-talet och sekelskiftet 1900, samt till sist, stadens siluett där ju vattentornet utgör ett markant inslag.

Detaljplanen för området runt gamla vattentornet är en stadsplan från 1927 och anger således inga bestämmelser för skydd av kulturvården.

Den kulturhistoriska inventering som gjordes i Västervik 1990 omfattar endast stadens mest centrala delar, och berör därför inte vattentornet och dess omgivningar.

Historik

Västerviks bebyggelseutveckling

Omkring år 1430 flyttades staden Västervik till sitt nuvarande läge från platsen för dagens Gamleby. Det nya Västervik anlades vid Stegeholms slott som cirka 1360 byggts på en holme i inloppet till Gamlebyviken. Under 1400-och 1500-talen var bebyggelsen koncentrerad till två centra; ett vid Sankta Gertruds kyrka och ett vid saltsjöhamnen vid nuvarande Skeppsbron. Vid tre tillfällen under 1600-talet ödelades staden av krig och bränder, det senaste skedde år 1677 då danskarna brände slottet och staden. Denna katastrof banade vägen för en reglering av bebyggelsen i en stadsplan som fastslogs år 1678.

1678 års rutnätsplan och avgränsning av staden kom att gälla i 200 år. När staden växte under industrialismens inverkan krävdes vid slutet av 1800-talet en utökad stadsplan. År 1879 gjordes en första utvidgning i samband med att järnvägen anlades. Kring sekelskiftet 1900 tog utvecklingen ny fart och en ny stadsplan med omfattande förstadsområden antogs år 1927. Detta blev den sista heltäckande stadsplan som upprättades för Västervik.



Avmätningsskarta från 1707. Pilen visar platsen där vattentornet står idag.



Karta från 1858 som visar att malmarna redan var bebyggda. På berget där vattentornet står är en kvarnsymbol utritad.



Utsnitt av karta som visar 1879 års stadsplan. Stadsbebyggelsen når ända fram till berget, som på kartan benämns "Qvarnberget".



I och med 1927 års stadsplan är vattentornet helt omringad av planlagd bebyggelse. (Kartan vänd så att norr är uppåt)

Undersökningsområdets utveckling

Kännetecknande för den förindustriella staden var den skarpa gränsen mellan tät stadsbebyggelse och den omgivande landsbygden som sträckte sig ända fram till stadens murar eller tullstaket. Västervik var inget undantag från detta mönster.

Kartor från 1700-talet över området där Gamla vattentornet nu ligger visar att marken i huvudsak använts av stadens invånare som åker, äng och bete. Höjdlägena utnyttjades för placering av väderkvarnar och vid saltsjöns strand låg varven på rad söder om Skeppsbron. I övrigt var det mycket sparsamt med bebyggelse, bortsett från ett eller annat enklare boningshus.

Vid 1800-talets mitt började en stadsmässig bebyggelse växa fram utanför det gamla stadsområdet. På Ljungrens 1858 upprättade karta ser man att Östra och Södra malmarna delvis var bebyggda. Den östra av malmarna låg rakt väster om platsen för Gamla

vattentornet. Trots att området inte omfattades av någon stadsplan före 1879 tyder bebyggelsestrukturens regelbundenhet på att någon form av bestämmelser bör ha legat till grund vid malmarnas framväxt.

I och med att den första stadsplanen upprättades 1879 var Kvarnberget införlivat inom stadens bebyggelse. Stadsplanen gjordes efter modernt snitt med breda trädkantade esplanader och stadsmässig bostadsbebyggelse i regelbundna kvarter. Hit förlades flera av de institutioner som förknippas med denna tid i snart sagt varje svensk stad av någorlunda storlek. Flera skolbyggnader, en ny kyrka, ett fängelse och förstås järnvägen fick här sin plats. Bortom spårområdet vid stationen växte en av stadens många nya och inkomstbringande fabriker upp, Strebelverken, strategiskt nära den nya tidens transportled. Dock dröjde det ännu dryga 25 år innan Vattentornet höjer sig över områdets siluett.

Det faktum att det denna gång bara gick knappa 50 år innan Västervik fick en ny stadsplan visar vilken expansiv tid detta var för staden. Hjulen snurrar snabbare, befolkningen ökade kraftigt. På 1927 års stadsplan har Vattentornet redan byggts och området runt omkring har växt klart och funnit sin form. I och med denna plan inlemmas det sena 1800-talets stad som en årsring och nya tillkommer ännu längre ut från den ursprungliga stadskärnan.

De förändringar som skett sedan dess har varit mindre genomgripande. Enstaka nya byggnader har tillkommit och gamla har rivits. Vid Norra Bangatan uppfördes under 1950-talet en långa med trevåningshus som andas folkhemssverige och bra bostadsstandard.



Vy från vattnet visar stadens siluett innan vattentornet byggdes. Både järnvägsstationen och fängelset har byggts, och anas till vänster i bilden.



Bild från hamnen som visar vattentornets ursprungliga takform. Fotografi från 1920–30-talet.



Nytagen bild med vy från Norrlandet som visar vilket markant inslag vattentornet är i Västerviks stadssiluett.



Inne från stadens centrala delar är vattentornet mindre synligt. Området söder om stadskärnan karaktäriseras av sina många institutionsbyggnader från sent 188-tal och sekelskiftet.



Vattentornet sett från sydväst.



Vy från väster.

Byggnadshistorik och beskrivning



Vattentornet från norr med spårområdet i förgrunden.

Gamla Vattentornet

Nybyggnadsår: 1905-6

Ombyggnadsår: Förändring av tornets tak före 1950

Arkitekt: J.G. Richert

Ursprunglig funktion: Vattentorn

Stomme: Murverk av tegel och granit

Historik

Fram till att vattenledningssystemet, där vattentornet var en del, anlades mellan 1904 och 1907 fick Västerviksborna sitt behov av friskt vatten tillgodosett från allmänna och enskilda brunnar. När vattnet från dessa undersöktes 1881 befanns kvaliteten på flera av dem vara så dålig att man befarade att vattnet var hälsovådligt. För många av de mest centralt placerade brunnarna konstaterades att vattnet var ”dåligt, stagnerande och misstänkt för orena inblandningar”. Både brunnen vid Kyrkogatan och Torgsbrunnen befarades vara smittade av ”förmultnade djurämnen”. Bättre ställt var det med brunnarna utanför centrala staden. Vattnet från Södra malmens brunn var gott, liksom det från Östra malmen, även om det senare hade visat indikationer på att innehålla nitriter.

Det förefaller som att det var främst av sanitära skäl som frågan om att anlägga ett helt nytt vattenförsörjningssystem i Västervik aktualiserades. År 1896 beslutade stadsfullmäktige om att börja utreda frågan. Finansiering ordnades genom att medel från stadens spritvaruberedningsbolag tillsköts och en kommitté tillsattes, som år 1903 kunde presentera en fullständig plan för vatten- och avloppsledning. Ledningssystemet hade konstruerats av ingenjören Johan Gustaf Richert som drev Aktiebolaget Vattenbyggnadsbyrå, och som hade byggt många av alla de vattentorn som uppfördes runt om i Sverige runt sekelskiftet 1900.

Under sommaren 1905 uppfördes en pumpstation på en tomt vid Bredgatan samt vattentornet på berget sydost om staden. Pumpstationen revs 1925 då den fick ge plats för den brandstation som byggdes i kvarteret Paradiset. Inte heller brandstationen finns längre kvar. Kvar står dock vattentornet, även om det står utan annan funktion än som mast till telekommunikationsantenn, sedan det nya vattentornet vid infarten till Västervik byggts 1958. Som kuriosa kan nämnas att det nya vattentornet uppfördes av samma firma som konstruerat det gamla drygt 50 år tidigare.

Under det sena 1800-talet och kring sekelskiftet 1900 uppfördes många vattentorn runt om i svenska städer. I Kalmar uppfördes ett torn 1899-1900, i Norrköping 1904-07, i Linköping 1910 och i Oskarshamn 1913. Orsaken till byggena var praktisk, men utformningen av tornen styrdes även av att vattentornen blev symbolbyggnader som fick ge fysisk form åt städernas status och framtidstro. Stilidealen växlade från det sena 1800-talets nystilar till nationalromantik och så småningom vidare modernistiska former i betong.

Beskrivning

Exteriör

Det 42 meter höga tornet är uppfört i en kärv nationalromantisk stil. Byggnaden är grundlagd direkt på bergets högsta punkt. Tornets nedre del har strävpelare och fasad av kvaderhuggen granit. Över denna sockelvåning reser det sexkantiga tornet med bärande väggar murade med mörkt fulltegel fogat med kalkcementbruk. Tornets runda överbyggnad som rymmer själva cisternen är bredare än undre delen av tornet och bärs upp av konsoler. Överbyggnadens fasad har en dekorativ indelning av huggen granit som kontrasterar mot det mörka teglet. Tornet har höga smala fönsteröppningar i fyra nivåer på tre av sidorna. I de ursprungliga spröjsade gjutjärnsbågarna har glaset ersatts av plastskivor. Dörren till tornet har markerad omfattning av huggen granit som kröns av Västerviks stadsvapen och året 1905. Den ursprungliga dörren har bytts ut i sen tid mot en metalledör av modernt standardutförande. Överbyggnaden kröns idag av ett järnstaket. På äldre fotografier syns att tornet från början haft ett lågt tak, som en tillplattad kupol.



Fönster ovanför sockelvåningen.



Ytterdörren.



Sockelvåningen med prov på välgjort stenarbete.



Detalj från övergången till tornets övre del.

Interiör

Vattentornets funktion har helt fått styra utformningen av interiören. I bottenvåningen finns ett fyrkantigt schakt där vattenledningarna gick in och ut ur tornet på frostfritt djup. Schaktet omgärdas av ett järnstaket med tidstypisk utformning. På denna våning står idag en liten byggnad som rymmer apparatur till de tekniska installationer som är monterade på tornets tak. Vattenrören går rakt genom tornet från schaktet och upp till cisternen högst upp i tornets överbyggnad. En fribärande trappa av betong och järn löper utmed ytterväggarna genom hela tornets nedre del upp till överbyggnaden. Detta enorma öppna rum har i sockelvåningen väggar av granitkvadrar. Ovanför denna är murverket putsat. På de väggar som varit mest utsatt för regn och vind från havet är putsen starkt vittrad, och saltutfällningar förekommer i stor omfattning.



Tornets inre med vattenledningar och trappa.



Det jättelika cisternen upptar nästan hela övre delen av tornet.

Tornets överbyggnad har ett bjälklag av kraftiga fyrkantiga bjälkar av trä och av järnbalkar täckta av kraftiga ospåntade bräder som utgör cisternrummets golv. Själva cisternen är av nitad, mönjestämplat plåt. Via väggfasta stegar av järn går det att ta sig upp mellan cisternen och yttermuren och vidare upp till taket. Dessa utrymmen har inte besiktigats i samband med denna undersökning.



Rörgrav för anslutande vattenledningar.



Trappan med nerfallen puts...och fågelskit.





Stegen leder upp till avsatsen där cisternens bärande fundament är fästa.



Uppe på avsatsen.



Vy från avsatsen upp mot träbrygga med järnkonsol.

Kulturhistorisk värdering

Om kulturhistoriskt värde

Kulturhistoriskt värde är inget absolut värde, utan ett komplext begrepp som omfattar olika typer av värden: vetenskapliga värden, dokumentvärden och upplevelsevärden. Dessa värden byggs upp av en mängd olika egenskaper hos det objekt eller den miljö som värderas. Den kulturhistoriska värderingen utgör en bedömning och är därför alltid i någon mån subjektiv.

Kulturhistoriska och upplevelsemässiga värden

- *Stads- och samhällshistoriskt värde.* Västervik är en stad med medeltida anor och med en riksintressant stadsbebyggelse. Stads kärnan har välbevarade drag från 1600-talets stadsplanering. Under sent 1800-tal och kring sekelskiftet växte staden betydligt och många nya byggnader uppfördes. Västerviks gamla vattentorn hör samman med stadens tillväxt i samband med industrialiseringen. Denna tid kännetecknas av att en rad nya tekniska system etableras i staden, som t.ex. elektricitet, gas, järnväg och vatten-och avloppsanläggning. Även samhällseliga institutioner som skolor, sjukhus, brandförsvaret och fängelse byggdes ut. Nyheternas stora betydelse och höga status för staden manifesterades genom moderna, påkostade och ofta monumentala byggnader. De nya byggnaderna förlades alldeles utanför den gamla stads kärnan, på områden som dittills varit obebyggda men som vid denna tid togs i anspråk och planlades. I området söder om Västerviks gamla stads kärna är detta fortfarande mycket tydligt i bebyggelsen. Tillsammans med anläggningarna knutna till järnvägen samt fängelset, Östermalmskolan, Sankt Petri kyrka, delar av Strebelverken är det gamla vattentornet en mycket viktig del av den riksintressanta bebyggelsen i Västervik.
- *Miljöskapande värde.* Västerviks läge vid havet och stadens utbredning utmed vattnet bidrar till att stadens siluett är påtaglig och väl synlig från många håll. I denna

vidsträckt siluett är Gamla vattentornet ett markant och välbekant inslag. Tornets höjd och tydliga form gör att det påverkar upplevelsen av stadens siluett långt utanför sitt eget närområde. På grund av sitt perifera läge utanför den gamla stadskärnan upplever man den dock mer som en solitär, som inte direkt påverkar upplevelsen av andra höga enskilda byggnader inne i den gamla stadskärnan.

- *Byggnadshistoriskt och arkitektoniskt värde.* Ingenjören JG Richert var upphovsman till en lång rad vattentorn som uppfördes runt om i landet kring sekelskiftet. Liksom de flesta andra vattentorn byggdes det i Västervik mycket gediget och av material av hög kvalitet. Stilmässigt var tornet modernt för sin tid. Stilen kallas nationalromantik, och den känns igen på de gedigna materialens betydelse för byggnadens uttryck. Gamla vattentornet får sin karaktär av de massiva tegelmurarna och de välhuggna granitdetaljerna, snarare än av snirkliga dekorelement hämtade från antiken och renässansen. Vattentornet är ett välbevarat exempel på en tidstypisk byggnad av hög kvalitet från 1900-talets första årtionde.
- *Teknikhistoriskt värde.* Uppförandet av vattentorn var vanligt under 1900-talets första årtionden och det har en koppling till utvecklingen av hushållshygien med rinnande vatten, badrum och andra avloppsinstallationer. Vattentornen hade även betydelse för att tillhandahålla vatten till ångloken och för ett mer effektivt brandförsvar i städerna.
Gamla vattentornet har kvar det mesta av sin ursprungliga tekniska utrustning, som cisternen av nitad plåt och tillhörande rör och kopplingar. Detta gör att den ursprungliga funktionen är tydligt avläsbar.
Vattentornet har ett stort teknikhistoriskt värde som en representant för äldre kommunalteknik.

Antikvariska rekommendationer

Mot bakgrund av ovanstående kulturhistoriska värdebeskrivning utgör Gamla vattentornet i Västervik en viktig del av den riksintressanta stadsmiljön. Tornets utformning och historik motiverar ett varsamt bevarande, men dess specialiserade funktion och utformning utgör dock till viss del ett hinder för detta. Förutsättningen för att en byggnad ska bevaras på lång sikt är att den används. Eftersom vattentornets ursprungliga funktion sedan länge spelat ut sin roll blir det nödvändigt att tillåta relativt omfattande förändringar även av de delar som har höga kulturhistoriska värden för att återge tornet en funktion.

Nedan föreslagna rekommendationer har sin utgångspunkt i den kulturhistoriska värdebeskrivningen sammanvägd med den aktuella frågan att bygga om tornet till bostäder. Ur antikvarisk synpunkt förordas att den detaljplan som måste upprättas för att byta användning av tornet innehåller riktlinjer för att bevara de viktigaste kulturhistoriska värdena.

- Alla förändringar av tornets exteriör ska ske med stor hänsyn till dess välbevarade karaktär som monumental och solitär byggnad av betydelse för stadsbilden.
- Ombyggnad av vattentornets tak är möjlig. Taket är den enda del av exteriören som har byggts om radikalt sedan tornet byggdes. Av det skälet är även framtida förändring av takets utformning möjlig.
- Nya fönsteröppningar kan tas upp i muren. Dessa bör placeras med hänsyn till tornets arkitektur, troligen symmetriskt. Befintliga fönsteröppningar behålls, liksom de befintliga järnbågarna.
- Eventuell utvärdig tillbyggnad bör inte vara högre än vattentornets sexkantiga mellandel.
- Storlek och utformning på en tillbyggnad bör vara sådan att tornet även fortsättningsvis kan upplevas som en tydlig solitär i stadsbilden. Troligen innebär detta att endast mindre volymer, t.ex. ett trapplopp eller ett hisstorn kan komma ifråga.
- Tornets nedre del, sockelvåningen i granit, är endast synlig från närområdet och är därför inte betydelsefull för stadens

siluett. Tillbyggnader till denna bör kunna göras större än högre upp på tornet, men fortfarande med hänsyn till karaktären.

- Av samma anledning som ovan bör det vara möjligt att bebygga delar av tornets närområde.
- Tornets interiör och ursprungliga tekniska installationer har höga kulturhistoriska värden. Vid en ombyggnad till bostäder kommer mycket av detta att försvinna. Dock bör utvalda delar sparas på plats i sitt nya sammanhang för att det ska vara möjligt att förstå något av byggnadens ursprung. Det kan till exempel gälla något avsnitt av trappan, cisternrummets bjälklag och delar av de ursprungliga tekniska installationerna. Hela interiören bör dokumenteras grundligt innan ombyggnaden.



Samtliga fönster har kvar ursprungliga järnbågar.

Källförteckning

Otryckta källor

Andersson, Anna-Lena, 1971, *Svenska vattenledningar och vattenreservoarer, 1860-1910*. 3-betygsuppsats i konstvetenskap. Skånelandens Nation.

Litteratur

Andrén, Erik, 1933, *Västerviks bebyggelsehistoria – En undersökning av bevarade äldre hus och gårdar*. Nordiska museets Handligar:2, Stockholm

Ohlsson, Eber & Persson, Kenneth M, 2004, *Svenska vattentorn*, Ohlson & Winnfors AB, Örebro

Fajersson, Malin & Lindqvist, Anna, 1990, *Västervik – Kulturhistorisk bebyggelseinventering av Västerviks stadskärna*, Kalmar läns museum.

Sjöberg, Ingvar, 1991, *Gamla bilder*, Ur: Tjustbygden 1991. Tjustbygdens kulturhistoriska förening.

Dalgren, Lars, 1933, *Västerviks historia 1719-1932*. Västerviks stadsfullmäktige. Västervik.

Arkiv

Kalmar läns museums bildarkiv
Kalmar läns museums topografiska arkiv
Lantmäterimyndighetens arkiv, www.lantmateriet.se
Västerviks museums arkiv